

УДК 94(477.44) «1941-1945»

Мельничук О. А., Довганюк В. Ю. «Вінницька трагедія» в ідеологічному протистоянні Німеччини та СРСР на завершальному етапі війни // Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки. 2020. Т.31 (70). №3. С. 48-59.

Мельничук О. А.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Довганюк В. Ю.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

«ВІННИЦЬКА ТРАГЕДІЯ» В ІДЕОЛОГІЧНОМУ ПРОТИСТОЯННІ НІМЕЧЧИНИ ТА СРСР НА ЗАВЕРШАЛЬНОМУ ЕТАПІ ВІЙНИ

У статті висвітлено ідеологічне протистояння воюючих сторін під час німецько-радянської війни. Предметом для аналізу слугувала проведена нацистами у 1943 р. у м. Вінниці ексгумація тіл радянських громадян, розстріляних органами НКВС під час Великого терору 1937-1938 рр. Розкопки, проведенні окупантами у Вінниці розглядаються як найбільша пропагандистська кампанія Третього Райху в Україні. Авторами здійснено порівняльний аналіз розкопок у Вінниці та Катині як реальних злочинів радянської влади, які були вміло використані німецькими пропагандистами. Ці події є яскравим прикладом політичних маніпуляцій, спекуляцій на трагічних подіях заради політичної та геополітичної перемоги. Наукова новизна роботи полягає у тому, що авторами вперше, на основі аналізу опублікованих та неопублікованих документів, спогадів очевидців, окупаційної і радянської преси, вдалося відтворити повну картину ідеологічного та інформаційного протистояння навколо розкопок у Вінниці 1943 року. Було виявлено, що комісія лікарів судової медицини діяла та звітувала з відома Міністерства пропаганди Райху. В свою чергу, подія мала міжнародний резонанс і знайшла відображення у пресі, радіо, кіно та плакатній пропагандистській продукції. Усі засоби масової інформації на окупованих територіях намагалися нав'язати фактор «єврейської вини» за масові розстріли НКВС невинних громадян. Простежено також безпосередню реакцію цивільного населення на проведені масові заходи, похорони та розпізнання тіл. На основі аналізу протоколів судово-медичної експертизи було встановлено, що підкомісія американського Конгресу після війни визнала діяльність лікарів німецької та міжнародної комісії судової комісії у Вінниці легітимною. Водночас відзначено безсилля радянської

контрпропаганди, яка не мала аргументів для дискредитації проведених розкопок. Через аналіз неопублікованих документів Державного архіву Вінницької області було встановлено, що з поновленням радянської влади у Вінниці почалася нова хвиля репресій проти усіх свідків та учасників ексгумації «ворогів народу». Усі вони були звинувачені радянською владою в антирадянській пропаганді та агітації.

Ключові слова: Вінницька трагедія, ідеологічне протистояння, ексгумація, пропаганда, НКВС, репресії.

Melnychuk O. A. , Dovhaniuk V. U. THE "VINNITSA TRAGEDY" IN THE IDEOLOGICAL CONFRONTATION OF GERMANY AND THE USSR AT THE FINAL STAGE OF THE WAR

The article highlights the ideological confrontation between the warring parties during the German-Soviet war. The subject of the analysis was the exhumation of the bodies of Soviet citizens. They had been shot by the NKVD during the Great terror of 1937-1938. The exhumation was performed by the Soviet authorities. Carried out by the occupiers in Vinnytsia, the excavations are considered the largest propaganda campaign of the Third Reich in Ukraine. The authors conducted as real crimes of the Soviet government a comparative analysis of the excavations in Vinnytsia and Katyn. It was skillfully used by German propagandists. These events are a clear example of political manipulation and speculation on tragic events for the sake of political and geopolitical victory. The scientific novelty of the work is that the authors for the first time managed to recreate a complete picture of the ideological and informational confrontation around the excavations in Vinnytsia in 1943. It had been based on the analysis of published and unpublished documents, memoirs of eyewitnesses, the occupation and Soviet press. It was revealed that the Commission of forensic doctors acted and reported with the knowledge of the Reich propaganda Ministry. The event, in turn, had an international resonance. It was reflected in the press, radio, film and poster propaganda products. All the mass media in the occupied territories tried to impose the "Jewish guilt" factor for the mass shootings of innocent citizens by the NKVD. The direct reaction of the civilian population to mass events, funerals and identification of bodies was also observed. It was found that after the war a sub-Commission of the American Congress recognized as legitimate the activities of doctors of the German and international Commission of the judicial Commission in Vinnytsia. Information had been based on the analysis of the protocols of the forensic medical examination. At the same time, the powerlessness of the Soviet counter-propaganda was noted. It had no arguments to discredit the excavations. According to the analysis of unpublished documents of the state archive of the Vinnytsia region, it was found that a new wave of repression began as the Soviet power in Vinnytsia had been restored. That wave began against of all witnesses

and participants in the exhumation of "enemies of the people". All of them were accused of anti-Soviet propaganda and agitation by the Soviet authorities.

Key words: *Vinnitsia tragedy, ideological confrontation, exhumation, propaganda, NKVD, repression.*

Постановка проблеми. Нацистсько-радянський тоталітаризм в ХХ ст. кардинально змінив свідомість людей та їхні уявлення про війну. Тотальна війна була не лише на захоплення територій, а за свідомість людей, котрі будуть боротися за ту, чи іншу ідею. Потужним засобом поширення і нав'язування сформованих на ідеологічному рівні поглядів та ідей, з метою впливу на свідомість людей і зміни їхньої поведінки, є пропаганда. Саме тому тема пропаганди в сучасному суспільстві є надзвичайно актуальною.

Перемога СРСР у війні не змінила радянську історичну науку і тому уроки історії не були засвоєні. Історію написали переможці і вони як переможці стали суддями тим, хто програв. В історичній науці усі висновки були зроблені цензурованими радянськими істориками, які були «переконані», що раз комунізм переміг нацизм, то радянський суспільний лад є найкращою формою організації суспільства.

Історія радянського режиму – це історія злочинів, які принесли стільки страждань нашому народові, що про них не можна мовчати. Сьогодні обов'язком кожного історика є повернути історичну правду та не дозволити її спотворити. Якщо злочини нацистів були доведені і покарані на Нюрнберзькому процесі, то злочини більшовиків – безжально забуто. Будь-які згадки про події, які дискредитують СРСР в період Другої світової війни були табу і розцінювалися як шкідливі, через це вони зникли з історичної пам'яті на півстоліття. Саме тому сьогодні маса людей і досі вважають, що СРСР, як переможець у війні автоматично звільняється від будь-якої відповідальності, а суперечити цьому може, нібито, лише неосвічена, аморальна і непристойна людина.

Саме тому сьогодні деякі епохальні події Другої світової війни спотворені і забуті в українському суспільстві, якому притаманний

феноменальний досвід «безпам'ятства». У зв'язку з поширенням традиції забуття історичної пам'яті, Вінницька трагедія тут не є виключенням, а скоріше закономірністю.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Ця проблема є не просто забутою, а й не розкритою в історіографії. В сучасній українській і зарубіжній історіографії «Вінницька трагедія» доволі рідко розглядається як пропагандистський хід, на кшталт Катинської трагедії, як це, наприклад, зробила російська історикиня Ю. Буянова у своїй дисертації «Катинська справа: інформаційна боротьба СРСР і нацистської Німеччини (1943-1945 рр.)» [3]. В «Енциклопедії історії України» «Вінницька трагедія» трактується як один із злочинів комуністичного режиму, а ексгумація тіл розстріляних, проведена у 1943 р. окупаційною владою, –коротко пояснюється пропагандистською метою [50]. Окрему увагу на пропагандистський характер розкопок жертв НКВС у Вінницькому парку звертали С. Гальчак і С. Стельникович у своїх монографіях, присвяченим періоду окупації Поділля [21] та Житомирсько-Вінницького регіону періоду нацистської окупації 1941-1944 рр. [46]. Іншу сторону цих подій у Вінниці, а саме репресій радянської влади проти свідків розкопок 1943 р. у Вінницькому парку, які були звинувачені в антирадянській пропаганді та агітації висвітлено у статті П. Кравченка [35].

Постановка завдання. У своїй статті автори поставили за мету, на основі аналізу опублікованих та неопублікованих документів, спогадів очевидців, окупаційної і радянської преси, відтворити повну картину ідеологічного та інформаційного німецько-радянського протистояння навколо розкопок у Вінниці 1943 року.

Виклад основного матеріалу дослідження. Після поразки вермахту під Сталінградом та капітуляції 6-ї армії фельдмаршала Паулюса, авторитет окупаційної влади в тилу падав, а союзники все більше зближувалися з СРСР. Крах «бліцкригу», зріст партизанського та націоналістичного руху опору і загальне вороже ставлення до окупантів у тилу підштовхнули

імперське міністерство пропаганди Й. Геббельса апробували новий тип політичної провокації і пропаганди, заснований на реальних радянських злочинах, але прикрашений, перебільшений і виставлений на показ. Під час поступового відходу військ вермахту з території СРСР було здійснено кілька масштабних контрпропагандистських заходів.

Першим таким заходом стала розгорнута нацистами пропагандистська кампанія з приводу виявлення під Смоленськом поховання з останками близько десяти тисяч убитих польських офіцерів, які у 1939 р. були взяті в радянський полон. 13 квітня 1943 р. у світі набула розголосу справа Катинського лісу, де й було знайдено поховання. Метою оприлюднення таких подій було здійснення розколу між союзниками антигітлерівської коаліції, в першу чергу між СРСР і Великою Британією. Варто сказати, що німці досягли певних успіхів: лондонський польський уряд у вигнанні розірвав стосунки з радянською стороною.

Тема Катині продовжувала розкручуватися і далі. Вона отримала нове дихання після того, як у Вінниці відкрилися масові захоронення розстріляних НКВС радянських громадян. Якщо справу Катинського лісу німці використали з метою підриву міжнародного авторитету, а то й розірвати політичну й військову співпрацю західних держав з Москвою, то справу Вінницького парку було використано для дискредитації довіри цивільного населення до радянської влади. Також було поставлене завдання про надання вінницькій трагедії міжнародного резонансу. Таким чином, німці змогли підкреслити безпрецедентність цих трагічних подій, відвернути увагу міжнародної спільноти та місцевого населення від власних злочинів [34, с. 183].

Вперше виявлення братських могил у Вінниці з тілами політичних в'язнів, знищених НКВС, відбулося з початком окупації наприкінці липня 1941 р. Невдовзі до міста прибула група поліції безпеки, яка змусила євреїв розкопати десятки тіл на задньому дворі головного будинку комісаріату внутрішніх справ. Було проведено вибіркового розтин та розпізнання осіб.

Згодом були організовані великі похорони, які привернули увагу жителів міста. Після виступу одного із есесівців, почали збиратися родичі колишніх арештантів, щоб дізнатися про долі інших засуджених «ворогів народу». У серпні знайшли ще кілька могил і перепоховали тіла вісімдесяти трьох чоловіків і тридцяти жінок. Повідомлення про нові могили почали з'являтися частіше. Масові заходи, пов'язані з перепохованнями жертв радянської влади, занепокоїли польову комендатуру. Згодом, усі заходи, пов'язані з пошуком нових могил та ексгумації тіл, були заборонені через «безвідповідальну поведінку міліції та населення» [2, с. 192]

Інформацію про те, що заходи з викриття злочинів радянського режиму відбувалися ще на початковому етапі німецько-радянської війни, можна віднайти в офіційних документах СС. Так, в радіограмі Головного управління імперської безпеки від 4 вересня 1941 р. було передано наказ командуванню оперативних груп щодо використання одягу розстріляних НКВС громадян для антибільшовицької пропаганди. Документ позначений як «Таємна справа державного значення». В ньому йшлося: «З пропагандистською метою потрібно швидко надіслати сюди окремий одяг убитих осіб, заплямований кров'ю, зі стислим описом обставин справи. У випадку, якщо такого немає у наявності, слід як заміник вибирати пошкоджені предмети одягу розстріляних» [40, с. 162].

Судячи з вище написаного, керівництво Міністерства пропаганди Третього Райху вже на початку війни розуміло значимість дискредитації радянської влади в очах цивільних громадян. До того ж, якщо ексгумація і похорони трупів, розстріляних у парку ім. Горького м. Вінниці були і у вересні 1941 р., не виключено, що документ стосується саме цих подій у Вінниці. Відомості про ці події є також у протоколі допиту від 26 квітня 1946 р. звинуваченої Криловської Зінаїди Іванівни [28, арк. 128]. Оскільки повідомлень про висвітлення цих подій в окупаційній пресі 1941 р. авторами не виявлено, очевидно німецька влада до певного часу намагалася не

оприлюднювати факти масових поховань жертв НКВС. Тому акція не набула масового оприлюднення.

У 1943 році, із ускладненням справ німецької армії на східному фронті, ситуація докорінно змінилася. Поступово події у Вінниці стали найбільшою антирадянською пропагандистською кампанією німців на території України. У «Директивах для трактування українського питання в пресі та пропаганді» були прописані принципи ведення пропагандистської роботи в Україні. Хоча документ був виданий у квітні 1944 р., значення ексгумації тіл, розстріляних НКВС, було чітко прописано в другому «принципі» під назвою «Українці належать до Європи»: «Більшовизм є смертю для українського народу. <...> Братські могили у Вінниці є страшним символом долі, яку б могли очікувати українці від більшовизму. Виходячи з цього, захист Європи із зброєю пліч-о-пліч з німецькими солдатами та робітниками є кровною справою українців» [48, с. 482]. Зазначене в документі положення дає чітко зрозуміти, чому розкопки у Вінниці довгий час залишалися ексклюзивом і новиною №1 в окупаційній пресі.

Достовірної інформації про те, хто першим виявив могили розстріляних у Вінниці немає. В спогадах перекладача комісії дослідів злочинів НКВС М. Селешка вказано, що 23 травня 1943 р. місцеві жителі випадково відкопали землю в саду і знайшли масу тіл вбитих. Про це було одразу повідомлено офіційний Берлін. Серйозність в підходах, до початку роботи над розкопками могил, проявлялася у спробах довести, що діяльність німців є законною і легітимною. У справі були зацікавлені такі установи як: Міністерство східних окупованих територій, Міністерство закордонних справ, Міністерство пропаганди, Гестапо, Німецький державний комісаріат тощо [44, с. 33-34]. В. Косик зазначав, що ці поховання було знайдено не німцями, а українською муніципальною службою [34, с. 189].

4, 5 та 7 червня 1943 р. працювала перша медична комісія з ініціативи гебітскомісара Фріца Маргенфельда. В її складі був завідувач кафедри судової медицини Вінницького медінституту С. Дорошенко, завідувач

кафедри патологічної анатомії Кубанського медичного інституту професор І. Малінін та міський судмедексперт О. Клушко. Результат їхньої роботи був опублікований у «Вінницьких вістях» за 17 червня [9, с. 3]. Згодом, з виявленням великої кількості тіл, та з необхідності надання ексгумації розголосу, для цього було вирішено зробити акцент на трьох основних напрямках роботи: 1) судово-медичному, на чолі з професором судової медицини доктором Гергардом Шрадером; 2) кримінально-поліційному, на чолі з радником Класом; 3) юридичному, очолюваному сенатс-президентом Ціглером [44, с. 34].

Якщо в Катині німці намагалися залучити Міжнародний Червоний Хрест, то у Вінниці з 13-15 липня 1943 р. працювала комісія лікарів судової медицини з 11 країн Європи: Бельгії, Болгарії, Італії, Франції, Хорватії, Голландії, Румунії, Швеції, Словаччини, Угорщини. Підсумки своєї роботи, а саме протокол судово-медичної експертизи був урочисто вручений докторові Вегнеру – керівнику відділу охорони здоров'я Остміністерства [15, с. 3]. У підсумках цього протоколу було зроблено висновок, що враховуючи усі свідчення членів родин і свідків, знайдених документів і посмертних змін, комісія дійшла висновку, що вбивства відбувалися приблизно у 1938 р. пострілами в потилицю, в типовій манері НКВС [4, с. 102]. Також до міста прибула комісія з 13 професорів судової медицини з різних німецьких університетів [4, с. 102]. Одним з експертів, що прибули на місце розслідування, був доктор Герхардт Паннінг з міста Бонн, який у серпні 1942 р., проводив жахливі експерименти над військовополоненими євреями [38, с. 228].

Так само, як і після розкопок в Катині, в 1944 р. у Берліні була опублікована книга «Amtliches Material zum Massenmord von Winniza» [51]. Після війни висновки комісій, які працювали у Вінниці, підтвердила підкомісія американського Конгресу під головуванням члена Палати представників Чарльза Керстена, який представив свої результати Конгресу 31 грудня 1954 г. [53, р. 26].

Пропагандистська мета ексгумації тіл «ворогів народу» одразу простежується у першому офіційному судово-медичному протоколі від 16 червня 1943 р. під авторством професора доктора Шрадера. У ньому зазначено, що комісія звітує і діє виключно за дорученням Міністерства пропаганди Райху. Також було зроблено висновок, що вбивства відбувалися перед катинськими [49, с. 242-245]. Як згадував М. Селешко, самі учасники комісії розуміли, що їхня діяльність спрямована на паралізацію радянської пропаганди, яка стверджувала, що німці масово винищують людей на окупованій території. Одразу після закінчення роботи у Вінниці, комісія повинна була поїхати вести розкопки тіл репресованих у Києві та Одесі [44, с. 67]. При цьому, німці вважали, що розкопувати інші могили, наприклад вояків армії УНР є «політично недоцільним», щоб не робити натяків на можливу незалежність України для боротьби з Москвою [44, с. 32].

Вперше в офіційній окупаційній пресі інформація про могили жертв НКВС у Вінниці почала з'являтися у місцевій газеті «Вінницькі вісті» – органу Вінницької міської управи, що видавалася в 1941-1943 роках під час німецької окупації міста. Перша публікація на цю тему вийшла з друку 3 червня 1943 р. «Жертви більшовицького терору у м. Вінниці», її автором був Аполлон Трембовецький. Будучи заступником редактора газети він став спеціальним кореспондентом, дослідником, опублікувавши цілу серію статей на цю тему. В означеній статті подано опис ходу ексгумації тіл розстріляних у саду по вул. Підлісній №1, висвітлено історії реальних людей, які знайшли тіла своїх рідних. Наведено деталі знайдених особистих речей, одягу, за ініціалами яких можна було розпізнати кому вони належали. Також автором згадано і період репресій 1938 р. і наведено методи роботи НКВС з винищення населення. Загалом стаття витримана в антисемітському дусі для підняття духу для боротьби з «жидо-комунізмом» [7, с. 3]. Результатом численних статей Аполлона Трембовецького у газеті «Вінницькі вісті» була книга «Злочин у Вінниці». Книга користувалась популярністю і містила

матеріали про звірства більшовиків у Вінниці. У ній, крім численних документів, був ще й список 588 розпізнаних осіб [19, с. 4].

3 червня було також надруковано безкоштовний спеціальний випуск «Вінницьких вістей» з цією ж статтею А. Трембовецького на весь номер. Визначним атрибутом статті, як і в минулому номері, була карикатура на Сталіна з написом: «Сталін – найбільший убивця всіх віків і всіх народів. Погляньте на нього! Це він закатавав Ваших рідних і близьких» [8, с. 3]. Водночас нагадування про могили у Вінниці відбулось ще задовго до публікації статті. Так, у черговій статті газети «Вінницькі вісті» про Катинь було вказано на сенсаційність знахідки для українців, оскільки для них ця тема болюча тим, що нагадує масові могили, в яких поховано «тисячі-тисяч українців» [6, с. 3].

Більшість статей в окупаційній пресі про «Вінницьку трагедію» мали антисемітську складову. Нідерландський історик К. Беркгоф зауважив, що «український» підтекст з'явився у публікаціях, присвячених жертвам масових репресій НКВС у Вінниці. Незважаючи на те, що серед вбитих були й українці, і поляки, і євреї, і росіяни, і цивільні, і військові, і комуністи, і безпартійні, і навіть деякі службовці НКВС, контрольована німцями преса й радіо оголосити про те, що «десять тисяч українців» було вбито Сталіним і євреями» [1, с. 97].

Результатом постійної спекуляції місцевої преси на «українському» факторі з інформацією, що під час ексгумації виявлено лише тіла українських селян у вишиванках, викликала невдоволення у місцевих поляків. Після публікації списків розпізнаних тіл, поляки одразу ж звернулися до гебітскомісаріату з протестом, мовляв по прізвищах, що закінчувалися на «кий» або «ський» можна здогадатися, що це поляки. Таким способом вони хотіли довести, що НКВС Вінниці винищувало не українців, а поляків [44, с. 127-128].

Факт «єврейської вини» активно пропагувався в пресі. Починаючи з 6 липня 1943 року, публікації про злочин сталінської системи, трагедію

українського народу – були в кожному номері «Вінницьких вістей», передруковувалися районними часописами. До них додавалися й статті місцевих авторів, як-от: «Участь жидів у Вінницькому злочині» [42, с. 3].

Саме тому, з 682 ідентифікованих осіб, в німецькій Білій книзі «Massenmord von Winniza» подано прізвища 679 осіб [51, s. 248]. Німці до загального опублікованого списку не долучили двох імен вінницьких лікарів-євреїв, при яких було знайдено документи, і одного українця з Вінниці на прохання дружини загиблого, адже її син був забраний до Червоної армії і йому загрожувала небезпека [4, с. 40]. Комісія, для більшої переконливості, навіть збирала дані про особовий склад НКВС, щоб довести факт «єврейської вини». Однак виявилось, що в НКВС працювало більше росіян, ніж євреїв [44, с. 92]. Проте навіть такі факти, засвідчені комісією, не вразили місцеву пресу. «Вінницькі вісті» 1 серпня 1943 р. опублікували статтю у якій йшлося, що комісія, нібито, ще на початку слідства виявила, що майже весь персонал НКВС у Вінниці складався з євреїв [16, с. 3].

В антисемітській агітації проявило себе і духовенство, яке справляло панахиду на похоронах, що висвітлювала в повній мірі преса. У панахиді на другому похороні тіл ексгумованих взяли участь священники з різних районів Вінницької області. Єпископ Житомирського та Вінницького відділів Української православної церкви Григорій виступив з промовою: «Ми сьогодні є свідками того жахливого терору, який вчинили юди-більшовики над кращими синами нашого народу. <...> Коли я дивлюсь на скатовані останки, які лежать у цих могилах, то перед моїми очима проходить постать страждальника Христа, який загинув за проповідь цієї ж самої правди від руки цих же самих юдеїв» [10, с. 3].

Пропагандистський апарат в пресі був задіяний повністю. Вінницю і Катинь постійно порівнювали, що надавало справі більшого розголосу. Підсилювало інтерес до Вінниці й те, що в Катині розстріляні військові, а у Вінниці – цивільні. Для більшого пропагандистського ефекту до Вінниці було запрошено журналістів з різних регіонів райхскомісаріату Україна [14,

с. 6], а також з Італії, Румунії, Словаччини, Швеції, Болгарії, Франції, Сербії і Данії [14, с. 2].

Антирадянська пропаганда, що базувалася на інформації про розкопки у Вінниці, поширювалася по всій окупованій території. Так, наприклад, у російськомовній колабораціоністській газеті «За родину» було проведено прямі паралелі з Катинню і Вінницею, звинувачуючи більшовиків і євреїв [32, с. 1]. Статті на цю тему також друкувала і колабораціоністська німецькомовна газета для фольксдойчів «Deutsche Ukraine-Zeitung». Газета «Вінницькі вісті» іноді з неї публікувала фрагменти статей. Ось уривок однієї з них: «Масові вбивства у Вінниці для зрозуміння варварської системи більшовицького панування мають ще більше значення, ніж убивства в Катині, бо там зроблено злочин воєнного порядку, який відрізняється від подібних злочинів наших противників тільки звірячістю своїх методів. А у вінницькій «ліквідації ворогів» бачимо те, що на протязі останніх 20 років сповняло огидою весь цивілізований світ, а саме – факт мордування і нищення власного народу» [13, с. 1].

У газетах також друкувалися історії громадян, які знайшли при ексгумації своїх родичів. Наприклад, була популярною історія Франца Андрієвського із с. Салика Уланівського району Хмельниківської округи. Його в жовтні 1938 р. було заарештовано НКВС, а під час розкопок його речі знайшла дружина. «Почувши про розкопи у Вінниці, прийшла я сюди і ось знайшла піджак свого чоловіка. Я не помилилась, бо в кишені знайшла ще хусточку до носа з його йменням» [41, с. 3]. Також публікувалися списки розпізнаних, у яких були розписані усі подробиці: звідки була жертва, її професія, хто і за якими ознаками її розпізнав. Так, наприклад, у списку був помічений Ф. Андрієвський під номером 251 і що його дружина розпізнала за піджаком [17, с. 2].

Органами слідства Ф. М. Андрієвський звинувачувався в тому, що втік з місця висилки, де знаходився у зв'язку з обвинуваченням в контрреволюційній діяльності. Повернувшись в рідну село і нелегально там

проживаючи, він, нібито, групував навколо себе куркульсько-антирадянський елемент. У 1936 р. він вступив в колгосп і, нібито, продовжував контрреволюційну діяльність, поширюючи різні чутки і вихваляючи життя при царській владі. За подібну діяльність рішенням Трійки УНКВС Вінницької області від 27 жовтня 1937 р. був засуджений до розстрілу. 18 грудня 1937 р. Андрієвського Ф. М. було розстріляно [27, арк.15]

Схожою є історія Усова Миколи Антоновича з с. Стрижавка, якого розпізнала дружина Усова Агафія за піджаком та іншими речами (номер 185 у списку розпізнаних) [17, с. 1]. Усов М. А. прибув в СРСР у 1920 р. з польськими легіонами, а, будучи захопленим в полон, - залишився жити в СРСР. За матеріалами справи «був вороже настроєний до політики радянського уряду. Вів наклеп на умови життя і праці в СРСР, хвалив Польшу і життя там. Агітував проти підписки на позику «оборони країни», доводячи, що таким чином держава грабує народ» [26, арк. 26]. За рішенням Трійки УНКВС Вінницької області 7 березня 1938 р. Усова М. А. було розстріляно [26, арк. 28]

Окупаційною владою навіть планувалося спорудження у Вінниці монументального пам'ятника жертвам НКВС. Хоча, більшою мірою, це була ініціатива населення, а не окупантів. З початку розкопок преса закликала населення здавати пожертви і, очевидно, вони відгукувалися на заклик. У місті інтенсивно збирали кошти, до чого долучилася і інспекція вузькоколіїної залізниці [24, арк.148]. Останнє повідомлення про пожертви датоване станом на 10 жовтня 1943 р. Враховуючи усі внески, на пам'ятник було зібрано 584.135 крб 63 коп. [20, с. 2]. Однак подальша доля цих коштів залишається невідомою.

Реакція радянської влади на події у Вінниці не змусила на себе довго чекати. Одразу після публікації першого судово-медичного протоколу радянське керівництво активізувалося. Щоб похитнути довіру до медичних авторитетів з Німеччини та країн сателітів, був задіяний пропагандистський апарат.

12 серпня 1943 р. в газетах «Правда», «Известия» і «Красная звезда» радянська сторона, а, зокрема, Радінформбюро вперше офіційно відреагували на розкопки у Вінниці. На перших шпальтах цих газет було видруковано ідентичну статтю під назвою «Чергова провокація фашистських людоджерів». Стаття, на перший погляд, є відгуком на німецький протокол медичного розслідування «згаї агентів гестапо і найманих провокаторів». У ній йшлося: «Гітлерівські агенти, спираючись на свою велику практику кривавих злочинів, зробили спробу звалити провину з хворої голови на здорову – приписати радянським людям свої власні німецькі злочини. Нахабство цих шкуродерів зайшло так далеко, що вони приписують радянським громадянам свої улюблені методи розправи з мирним населенням – постріли в потилицю своїм беззахисним жертвам, закопування в могили живими мирних радянських людей і т. д.». Підводячи під сумнів достовірність, що злочин у Вінниці зроблений не НКВС, а німцями, автор статті стверджує що ці знахідки не є випадковими після дворічної окупації Вінниці. Доводячи це тим, що «досвідчені німецькі шахраї» можуть знайти в будь-якому іншому місті могили жертв НКВС [43, с. 1; 33, с. 1; 36, с. 1].

Тим часом розпочалась активні контрпропагандистські заходи радянських партизан. В околицях села Стрижавки партизани залякували людей не ходити на розкопки, бо коли повернуться більшовики «всіх неслухняних вистріляють та позакопують у викопаних могилах» [44, с. 51-52]. Також партизани поширювали чутки, що німці на місці розкопок поховали тіла євреїв, радянських військовополонених та українських націоналістів [44, с. 59-60].

19 серпня 1943 р., для пояснень міжнародній спільноті, радянським керівництвом було розповсюджено заяву в прес-службі радянського посольства в Лондоні під назвою «Катинь №2», підкреслюючи це тим, що розкопки у Вінниці так само сфальсифіковані як і в Катині. За змістом цей відгук нічим не відрізнявся від відгуку радянської преси, хіба що більшим вмістом словесних образ у бік німців. Більше спогадів про Вінницьку

трагедію в радянській пресі автором не виявлено, що свідчить про вразливість радянського пропагандистського апарату. Й. Гофман зазначав, що за словесними образами і всім пропагандистським галасом, була очевидна розгубленість Радянського керівництва, знову викритого в масовому убивстві перед міжнародною спільнотою [23, с. 100].

Відповідь на такі закиди радянської преси була надрукована 29 серпня 1943 р. у газеті «Вінницькі вісті»: «Бачачи обурення всього культурного світу і маючи дипломатичні неприємності (спершу Катин, потім Вінниця), більшовики з батюшкою Сталіним втратили спокій і почали нервуватись. Це часто буває з великими злочинцями, коли прокурор викладе перед ними всі докази злочинів. Вони впадають тоді в шал та істерію і єдиною відповіддю на обвинувачення мають грубу лайку. Цим і треба пояснити ці зневажливі епітети та образи на адресу представників усіх європейських націй, в тому числі і нейтральних держав. Безперечно, ця жалюгідна і смішна спроба советського інформаційного агентства відвести від товариша Сталіна неприємні факти та обвинувачення є плюванням самому собі в обличчя. Лайкою ніхто нічого ще не спростовував і не спростує». Автор відгуку підкреслює несерйозність радянських аргументів, зауваживши радянське місячне мовчання, оскільки на той момент було розпізнано близько 600 розстріляних, які були заарештовані НКВС ще до війни [18, с. 3].

У вихорі подій тема Вінниці з'явилася українській газеті «Голос», котра видавалася у Берліні. Стаття «Кати про Катинь» від 20 лютого 1944 р. – це критичний відгук на повторні розкопки в Катині, проведені комісією радянських спеціалістів. У відповіді на радянську провокацію автор робить висновок, що радянська сторона хоче повішати на німців власний злочин в Катині. Водночас автор задає питання, яким чином більшовики зможуть спростувати Вінницькі вбивства, відправивши туди «надзвичайну комісію». Адже там родичі розпізнали своїх близьких, заарештованих НКВС. Підтверджуючи абсурдність цієї ідеї, автор запитує: «Може більшовики стануть твердити, що Вінницьке НКВД керувалося ... німцями?» [22, с. 4].

Однак друковані форми пропаганди не обмежувалися лише пресою. Німецькими пропагандистами було створено цілий цикл плакатів, присвячений викриттю злочинів більшовиків у Вінниці. На плакатному аркуші «Вінниця. Не забувай того, що було!» у чорний фон серпа й молота автор умістив 18 фотографій із місця трагедії. Червону фарбу використано для зображення кривавого радянського режиму (кров стікає з державного герба). Схожим за змістом з «вінницької серії» був плакат «Вінниця. Всегда помни об этом!», в якому поєднувалося зображення двох згорьованих жінок, котрі обіймають одна одну, а візуальний ряд формують 6 фото з місця подій. Такими плакатами пропагандисти намагалися апелювати до історичної пам'яті про масові репресії 1937–1938 рр. та дискредитувати державну символіку СРСР [39, с. 222].

Надійними пропагандистськими інструментами для оприлюднення розкопок стали радіо та кіно. Одні з перших повідомлень про ексгумацію тіл розстріляних з'явилися на вінницькому радіо 10 червня 1943 р. з інформацією про перші результати проведеної роботи. Було передано, що знайдено не одну тисячу тіл, серед яких є і одне жіноче, а 80% складали селяни. Також судмедекспертами було викладено, яким чином розстрілювали жертв [37, с. 224-225].

За наказом Міністерства пропаганди Райху було знято також кілька пропагандистських фільмів. Деякі навіть демонструвалися у Вінниці [28, арк. 169]. Ось зміст одного з них: ««Після виявлення злодіянь більшовиків у Катині, новий кривавий акт єврейського ГПУ виявлений у Вінниці в Україні. Тисячі українських селян і фермерів стали жертвами кривавого терору більшовиків. Місцеве населення повідомило необхідну інформацію, після чого стало можливим відшукати сліди злодіянь. Тисячі тіл вже ідентифіковані за листами, документами та особистими речами. Жертви масових вбивств в Україні урочисто поховані в братських могилах. Вінниця і Катинь тепер навечно відзначені руками кровожерливих єврейсько-більшовицьких вбивць». Під насторожуючий жалобний музикальний

супровід у фільмі показано відчайдушний плач жінок та дітей на похоронах тіл ексгумованих [5].

18 червня 1943 р. в телеграмі міністерства закордонних справ з Рівного у Берлін було описано першу реакцію населення на розкопки. Зазначалось, що співчуття з боку населення є справжніми, а поховання відвідують особи, які, на основі особливих прикмет покійних або предметів одягу, роблять спроби розпізнань [34, с. 251].

Вінницький лікар В. Куліков у своїх спогадах описує атмосферу, яка панувала на похоронах розстріляних: «Йшли жваві розмови. Чути було прокльони на адресу катів. Видно було сльози, чулися важкі ридання, голосіння». Також він згадує «колабораціоніста», який підігрував, нагнітав обстановку, напіраючи на звірства і жорстокість більшовиків і варварське відношення Сталіна до народу. На питання «колабораціоніста»: «Де, коли, бачено що-небудь подібне?», йому відповідали в тоні: «Сходи до лісу під Зарванці: там лежать 25 тисяч євреїв – дітей, жінок і стариків», «на Підлісній викопують, а під Лукою закопують» [37, с. 227-228].

У розмові начальника комісії комісара Редера з М. Селешком, останній зазначав, що вінницькі розкопки не дали того пропагандистського ефекту, на який сподівалися німці. Факт того, що німці в своїй жорстокості не уступали більшовикам, паралізував по світі антирадянські настрої і змінив їх у настрої антинімецькі [44, с. 110]. Стає зрозумілим, чому частина місцевих жителів була переконана, що комісія досліджує власні злочини (вбивство євреїв), які нібито здійснені у Вінницькому парку [45].

Загалом, ексгумація і розкопки тіл «ворогів народу» справили неоднозначне враження на населення. З одного боку – цивільні громадяни були переконані у брехні НКВС, що всі хто були заслані «на десять років без права листування» – розстріляні у Вінниці. З іншого – поведінка окупантів розчарувала сподівання українців на краще життя, а розкопки не зблизили вінничан з Гітлером та німцями. Навпаки, цивільне населення все більше порівнювало колишній режим з теперішнім, Сталіна і Гітлера, НКВС і

гестапо. Більше того, страх перед НКВС із поверненням більшовиків зростав кожного дня, особливо серед тих, хто розпізнав своїх рідних під час ексгумації і чиї імена та особисті дані були оприлюднені в офіційній пресі, кіно та радіо [37, с. 229-230].

Не дивлячись на довге мовчання, радянська контрпропаганда проти «Вінницької трагедії» почалася після визволення Вінниці паралельно з новою хвилею репресій. На відміну від репресій НКВС 1930-х рр., у Вінниці почали переслідувати усіх, хто був присутній на ексгумації і брав у ній участь, розпізнав своїх родичів або ж писав про це у пресі. В результаті проведених оперативних заходів було заарештовано кілька десятків осіб з Вінниці та області, переважна більшість яких була звинувачена в антирадянській пропаганді та агітації під час участі «провокаційних розкопок так званих жертв НКВС». Підтвердженням цього є справи, що зберігаються у Державному архіві Вінницької області.

Яскравим прикладом є справа Ольги Сергіївни Білецької, 1895 р. народження, жительки села Бабчинці Ямпільського району Вінницької області, доньки священника, позапартійної, громадянки СРСР, українки. Під час розкопок у Вінниці вона розпізнала кожух свого чоловіка, репресованого 2 грудня 1937 р. [35, с. 196-197; 12, с. 2]. Білецькій також інкримінували наклеп на радянську владу і участь в міжнародній німецькій комісії для підтвердження злочинів НКВС у якості свідка [29, арк. 71]. Після зізнання у своїй антирадянській діяльності, 27 жовтня 1944 р. вона була засуджена, згідно з Указом Верховної Ради СРСР від 19 квітня 1943 р., ч. 2, до 20 років каторжних робіт. 28 вересня 1954 р. вирок було перекваліфіковано на ст.54-10, ч. 2, КК УРСР зі зниженням терміну покарання до 10 років. 15 лютого 1955 р. О.С. Білецька була звільнена. Подальша доля невідома. Реабілітація відбулася 20 січня 1992 р. [35, с. 198].

Показовою у цьому плані є також архівно-слідча справа на Криловську Зінаїду Іванівну по ст. 54.1 «а» і 54–10 ч.п УК УРСР, Вансецьку Тамару Борисівну та Соломон Євдокію Кирилівну по ст. 54–10 ч.п УК УРСР.

Підозрювані обвинувачувались за участь в антирадянській пропаганді та участь в розкопках у Вінниці. У першому опублікованому списку громадян Вінниччини, які були розстріляні Вінницьким НКВС, подавалися імена чоловіків Соломон Є. К. і Вансецької Т. Під номером 4 – Соломон Станіслав Йосипович – майстер взуттєвої фабрики «Ястреб», заарештований 19 листопада 1937 р. [11, с. 2]. Під номером 9 – Дзевановський Борис Константинович – головний бухгалтер обласного банку, заарештований 9 травня 1938 р., його розпізнала Вансецька Т. Б. [11, с. 2]. Криловська З. І., хоч і свідчила, що розпізнала речі чоловіка, проте не визнала цього. Натомість комісія її записала, а її саму зняли у фільмі про розкопки, який демонстрували у Вінниці [28, арк. 169] Соломон Є. К., Вансецька Т. Б. визнали, що виступали в радіокомітеті після розпізнання своїх чоловіків [28, арк. 168-169]. Усі підсудні визнали себе винними. Криловська З.І. лише заперечувала видання нею громадянки Клейнбурд гестапо, що й не було доведено. Громадянки Вансецька Т. Б. і Криловська З. І. були засуджені строком на 10 років позбавлення волі з конфіскацією майна і позбавлення в правах на 5 років. Соломон Є. К. була засуджена строком на 5 років позбавлення волі з конфіскацією майна і позбавлення в правах на 5 років. У 1992 р. справи було переглянуто, але вироки були залишені в силі [28, арк. 207-209].

З поверненням радянської влади у Вінницю, а саме на третій день після вступу Червоної армії до Вінниці, за анонімною інформацією американсько-української газети «Свобода» від 23 березня 1944 р. стверджувалось, що близько 100 осіб, переважно жінок, які розпізнали своїх родичів серед ексгумованих у 1943 р., були розстріляні радянськими військовими органами. При цьому розстріл відбувся у міському парку на місці розкопаних німцями могил. Цієї версії дотримується і С. Стельникович [46, с. 418]. Однак дослідник П. Кравченко виявив лише одну справу, де підсудний був засуджений до розстрілу. Це справа Олександра Яковича Колодченка, 1910 р. народження, українця, безпартійного, освіта вища. До окупації він працював

учителем. У період окупації – редактором газети «Щотижневик Барської округи». Він був засуджений за антирадянську пропаганду, пов'язану з розкопками у Вінниці і за те, що написав антирадянську статтю «Справжнє обличчя радянського гуманізму» [47, с. 2]. 5 вересня 1944 р. військовим трибуналом військ НКВС по Вінницькій області О. Я. Колодченко був засуджений до розстрілу. Однак 22 листопада Президія Верховної ради СРСР замінила розстріл 20-ма роками каторжних робіт. Подальша його доля невідома. Реабілітований був 28 січня 1992р. [35, с. 198; 30, с. 64].

Однак репресії проти учасників і свідків розкопок у Вінниці проводилися не лише на території СРСР. На сторінках газети «Вінницька правда» було опубліковано інформацію про процес «Катинь – Вінниця» в Болгарії. У статті від 28 лютого 1945 р. архімандрит Йосиф заявив, що його виступ перед мікрофоном гітлерівської радіостанції «Донау» є для нього нещастям, яке тяжитиме все життя на його сумлінні. Побувавши на місці розкопок, архімандрит Йосиф нібито переконався у свіжості тіл і, що це справа рук німців. Арештований Ніколо Кожухаров підтвердив його слова, і те, що хоча німецька фальсифікація для них була зрозуміла, вони все ж підтвердили німецькому радіо і заявили, що вбивство – справа росіян [31, с. 632].

5 березня у «Вінницькій правді» знову згадували про справу «Катинь – Вінниця», за якою був допитаний колишній директор пропаганди Борис Коцев. Підсудний заявив, що хоча і був переконаний в німецькій провокації, але не знайшов в собі сили викрити її. Підсудний заявив, що населення не було зацікавлене в розслідуванні, оскільки німці заборонили їм бути присутніми при викопуванні могил [31, с. 633]. Такі твердження є неправдивими, зважаючи на спогади В. Кулікова, в яких той вказував, що в перших похоронах брало участь близько п'яти тисяч вінничан і селян [37, с. 225].

Висновки. Отже, потрібно чесно визнати, що не покарані, не визнані, не розібрані і забуті злочини минулого приречені на повторення сьогодні.

Вінницька трагедія являє собою яскравий приклад політичних маніпуляцій, навколо трагічних подій. Незважаючи на очевидну трагічність та злочинність подій у Вінниці в 1937-1938 р. і достовірність ексгумації тіл у парку комісією німецьких експертів з судової медицини і криміналістики, які діяли за наказом і під покровительством міністерства пропаганди Райху, події розкопок 1943 р. «ворогів народу» не обійшлися без маніпуляцій, підтасовки фактів та спекуляцій цією злочинною і трагічною подією для викриття справжнього «обличчя більшовизму». Саме ці фактори відзначають, що розкопки у Вінниці є пропагандою, а не простим інформуванням цивільного населення. Історія показала, що переможця в цьому ідеологічному протистоянні не було. З одного боку німцям вдалося показати негативний образ більшовиків, але не вдалося вплинути на місцеве населення і переконати його боротися проти більшовиків. Як наслідок – місцеве населення впало у ще більший відчай і страх. Союзники дізналися про Вінницю лише після війни, але визнали діяльність комісії правдивою. Радянська сторона довгий час відмовчувалася і не робила офіційних заяв на цю тему, обмежившись емоційними викидами і лайкою у пресі. Але перехопити ініціативу і випередити противника їй не вдалося. Захопивши заново Вінницю, радянська влада розпочала нову хвилю репресій проти свідків розкопок. Боячись виказати себе і спаплюжити свою репутацію перед міжнародною спільнотою, СРСР приховав відомості про Вінницю і не висунув керівникам Райху підозру у цьому злочині на Нюрнберзькому процесі як це було з Катинню.

Список літератури:

1. Беркгоф К. Антисемітизм в україномовних виданнях у Райхскомісаріаті Україна // *Наукові записки [Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України]*. 2006. Вип. 31. С. 94-101.
2. Беркгоф К. Жнива розпачу. Життя і смерть в Україні під нацистською владою / Автор. перекл. з англ. Т. Цимбал. К.:Критика, 2011. 455 с.

3. Буянова, Юлия Львовна. Катынское дело: информационная борьба СССР и нацистской Германии: 1943-1945 гг.: дис ... канд. ист. наук: 07.00.02 / Санкт-Петербургский гос. ун-т]. Санкт-Петербург, 2011.171 с.
4. Вінниця: злочин без кари: документи, свідчення / сост. Г. Сверстюк, О. Скоп. К. : Воскресіння, 1994. 333 с.
5. Вінницька трагедія. Фільм. Режим доступу: <https://www.youtube.com/watch?v=W1h0rR-ewoQ>
6. Вінницькі вісті. 1943. 25 квітня.
7. Вінницькі вісті. 1943. 3 червня.
8. Вінницькі вісті. (спеціальний випуск). 1943. 3 червня.
9. Вінницькі вісті. 1943. 17 червня.
10. Вінницькі вісті. 1943. 1 липня.
11. Вінницькі вісті. 1943. 6 липня.
12. Вінницькі вісті. 1943. 13 липня.
13. Вінницькі вісті. 1943. 18 липня.
14. Вінницькі вісті. 1943. 22 липня.
15. Вінницькі вісті. 1943. 25 липня.
16. Вінницькі вісті. 1943. 1 серпня.
17. Вінницькі вісті. 1943. 10 серпня.
18. Вінницькі вісті. 1943. 29 серпня.
19. Вінницькі вісті. 1943. 16 вересня.
20. Вінницькі вісті. 1943. 10 жовтня.
21. Гальчак С. Поділля в роки Другої світової війни (1939 – 1945): Монографія. Вінниця: ТОВ «Меркьюрі-Поділля», 2018. 656 с.
22. Голос. 1944. 20 лютого.
23. Гофман И. Сталинская война на уничтожение (1941-1945 годы). Планирование, осуществление, документы. М.: АСТ, Астрель, 2006. 360 с
24. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВіО) Ф.Р-6023, оп.4, спр.26382, 375 арк.
25. ДАВіО, Ф.Р-6023, Оп.4, Спр.10213, 228 арк.

26. ДАВіО, Ф.Р-6023, Оп.4, Спр.15841, 29 арк.
27. ДАВіО, Ф.Р-6023, Оп.4, Спр.20182, 20 арк.
28. ДАВіО, Ф.Р-6023, Оп.4, Спр.26384, 209 арк.
29. ДАВіО, Ф.Р-6023, Оп.4, Спр.26447, 98 арк.
30. ДАВіО, ф.Р-6023, Оп.4, Спр.26457, 64 арк.
31. Жизнь в оккупации. Винницкая область. 1941-1944 гг. / сост. В. Ю. Васильев, Р. Ю. Подкур, С. Д. Гальчак, Д. Байрау, А. Вайнер. М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2010. 856 с.
32. За Родину. 1943. 9 июля.
33. Известия. 1943. 12 августа.
34. Косик В. М. Перші відомості на Заході про масові розстріли у Вінниці в 1937-1938 рр. // Політичні репресії на Поділлі в ХХ столітті. Мат. міжнар. наук.-практ. конф. (Вінниця, 23–24 листопада 2001 р.). Вінниця, 2002. С. 187-191.
35. Кравченко П.М. Документи про арешти свідків розкопок 1943 року у вінницькому парку // Політичні репресії на Поділлі в ХХ столітті. Мат. міжнар. наук.-практ. конф. (Вінниця, 23–24 листопада 2001 р.). Вінниця, 2002. С. 195-199.
36. Красная Звезда. 1943. 12 августа.
37. Куликов В. Я. Оккупация Винницы (18.07.1941-20.03.1944). Свидетельство очевидца. К., ПАРПАН, 2012 384 с.
38. Лауер В. Творення нацистської імперії та Голокост в Україні / В. Лауер; [пер. з англ. : С. Коломійця, Є. Ровного]. К. : Зовнішторгвидав України; Український центр вивчення історії Голокосту, 2010. 368 с.
39. Маєвський О. Політичні плакат і карикатура як засоби ідеологічної боротьби в Україні 1939–1945 рр.. К.: Ін-т історії України НАН України, 2018. 268 с.
40. Насильство над цивільним населенням України. Документи спецслужб. 1941-1944 / Авт.-укл.: Валерій Васильєв, Наталя Кашеварова, Олена Лисенко, Марія Панова, Роман Подкур. К.: Видавець В. Захаренко, 2018. 752 с.

41. Нове українське слово. 1943. 8 серпня.
42. Подолянин. 1943. 22 серпня.
43. Правда. 1943. 12 августа.
44. Селешко М. Вінниця. Спомини перекладача комісії дослідів злочинів НКВД в 1937-1938. Нью-Йорк – Торонто – Лондон – Сідней, 1991. 211 с.
45. Спогади Каркуші Євгенії Федотівни 1938 р. н. (записані автором у м. Вінниця 23 березня 2019 р.)
46. Стельникович С. В. Житомирсько-Вінницький регіон в умовах нацистської окупації (1941–1944 рр.). Житомир: Вид. О. О. Євгенюк, 2015. 592 с.
47. Тижневик Барської округи. 1943. 8 серпня.
48. Титаренко Д.М. «Німецька пропаганда в Україні мусить здійснюватися...»: цілі нацистської пропаганди в Україні у світлі німецьких документів // *Гілея*. Вип. 36. К., 2010. С. 478-484.
49. Україна в Другій світовій війні у документах: Зб. нім. арх. матеріалів (1942–1943). Т. 3 /Збір. і впоряд. В. Косик. Л., 1999. С. 242-245.
50. Шаповал Ю.І. Вінницька трагедія 1937-1938 рр. // Енциклопедія історії України: Т. 1: А-В / Редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. К.: В-во "Наукова думка", 2003. 688 с. Режим доступу: http://www.history.org.ua/?termin=Vinnytska_trahediia_1938.
51. Amtliches Material zum Massenmord von Winniza. Berlin: Zentralverlag der NSDAP. Franz Eher Nachf. GmbH, 1944. 282 s.
52. Dragan A. Vinnytsia : A Forgotten Holocaust. Jersey City : Svoboda Press Ukrainian National Association, 1986. 52 p.
53. Special Report of the Select Committee on Communist Aggression, House of Representatives, Eighty-third Congress, Second Session, Under Authority of H. Res. 346 and H. Res. 438. 36 p.